

Гарбий Оврўпо халклари адабиётларида Амир Темур хаёти ва фаолиятига бағишланган асарлар нихоятда кўп, бироқ Соҳибкирон ҳақидаги илк асарлар эсдаликлар тарзида ёзилган бўлиб, улар Амир Темур замондошлари каламига мансубдир. Шулардан бири Эрондаги Султония шахрининг архиепископи Жан(Иоанн)нинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» (Memoires sur Tamerlan et sa cour) асаридир.

Гарбий Оврўпо халклари адабиётларида Амир Темур хаёти ва фаолиятига бағишланган асарлар нихоятда кўп, бироқ Соҳибкирон ҳақидаги илк асарлар эсдаликлар тарзида ёзилган бўлиб, улар Амир Темур замондошлари каламига мансубдир. Шулардан бири Эрондаги Султония шахрининг архиепископи Жан(Иоанн)нинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» (Memoires sur Tamerlan et sa cour) асаридир.

1403 йил май ойининг бошида Парижда бир рухоний пайдо бўлиб, ўзини Амир Темурнинг элчиси деб таништиради. Чиндан ҳам у зарҳал харфлар билан битилиб, Амир Темурнинг мўъжазгина муҳри босилган мактубини Франция кироли Карл VIга топширади. Мактубни топширган Султония архиепископи кирол саройида Карл VI ва Франциянинг Берри, Бургундия, Орлеан, Бурбон ва Британия герсоглари ҳамда бошқа аъёнлар ҳузурида нутқ сўзлаб, ташрифининг икки сабабини айтади: биринчиси, Амир Темурнинг Боязид устидан қозонган ғалабасини маълум қилиш; иккинчиси — Амир Темур билан Карл VI ўртасида доимий дипломатик алоқалар ўрнатиш.

Жан Рим папаси Бонифатсий IX томонидан 1398 йил 23 августда Султония шахрининг архиепископи этиб тайинланган (Жеан Ричард, Ла папауте эт лес миссионс д'Ориент ау Моен Аге (XIII-XIV) — XV с. сиклс). Эколе франкаисе де Роме, 1977, pp. 181 — 182; Ла роуте де Самарканд ау темпс де Тамерлан пар Руй Гонзалез де Клавихо. Импримеirie Натионале, Парис, 1990, p. 51).

Жаннинг айнан ўша йиллари Султонияда хизмат қилганлигини таникли француз шарқшунос олимлари Силвестр де Саси (Мемоире сур уне корреспондансе инедите де Тамерлан авек Чарлес VI. Мемоирес де Академие дес инскрипционс эт беллес-леттрес. Парис, 1822) ва Х.Моранвиле (Мемоире сур Тамерлан эт са коур пар ун доминикаин, эн 1403. Эхтраит де ла Библиотхекуе де л'Еколе дес чартес. Парис, 1894) ҳам тасдиқлайдилар.

Архиепископ Жан Франция кироли Карл VI топширигига биноан ўзининг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»ини ёзади. Асар 23 қисм(боб)дан иборат. Унда Соҳибкирон Мовароуннахр тахтига чиққан пайтдан 1402 йил август ойигача бўлиб ўтган асосий воқеа ва ҳодисалар тилга олинади.

«Хотиралар» билан илк бора танишган кишида у афсоналар ва ҳақиқат омўхтасидан иборат асар, деган таассурот тугилиши табиий. Ҳақиқатан ҳам муаллиф Амир Темур хаёти ва фаолияти билан боғлиқ бизга маълум ва номаълум афсона-ривоятлардан кенг фойдаланган. Масалан, Амир Темурнинг амир Хусайн элчилари олдида ишлатган хийласи (I боб) ва Соҳибкирон билан Эдигни(Идику) ўртасидаги муносабат (XVIII боб)

хакидаги хикоятлар шулар жумласидандир. Бирок, «Хотиралар»да бошка манбаларда мавжуд аник тарихий маълумотлар ҳам кўп.

Архиепископ Жаннинг «Хотиралар»и Сохибкирон билан Самаркандда учрашган овруполик бошка бир элчи — Руи Гонсалес де Клавихонинг «Кундаликлар»и каби Амир Темур шахси, унинг хаёти ва фаолиятига доир бебахо хужжат ҳисобланади. «Амир Темур ва унинг саройи хакида хотиралар» таржимасида муаллиф услубини саклашга интилдик. Кавс ичидаги изохлар таржимонники.

Асар ўзбек тилида илк бора айрим кискартиришлар билан эълон қилинмоқда.

I. Темурбейнинг тахтга чиқиши

Бу ҳукмдорнинг кўли дастлаб унчалик узун бўлмаган ва уни кўпчилик танимаган, унинг кўл остида ўзининг оиласига ўхшаш оилалардан чиққан атиги ўн чоғли маслакдоши бўлган. Бирок у ёшлигиданок ўз ақл-заковати, уддабуронлиги ила бойлик орттира борди, истехком ва амлокларни эгаллаб, маслакдошлари сонини нихоятда кўпайтирди ва кундан-кунга кучайиб борди.

Ўзининг ишларидан Буюк Мўғулистон императори(амир Казогон)нинг газаби кайнаб турганини сезган Темурбей тўппа-тўғри Хитой императорининг ҳузурига борди. У камарли насронийлар (мароний) мазхабидан бўлиб, мўғул императорининг ракиби ва душмани эди. Темурбей шу насроний император ҳузурида кўп ҳаракат қилиб, ундан қудратли бир кўшинни ёрдамга олди; шу кўшин билан у зикр этилган Мўғулистон императорининг катта ерларини қўлга киритди, хусусан, у Семерканд(Самарканд) шаҳрини эгаллади. Шаҳар Шарқда жойлашган бўлиб, Мўғулистон императорига қарарди. Шундан сўнг у (Амир Темур) насроний императорнинг лашкарига кетиш учун рухсат берди.

Темурбей томонидан таҳқирланган ва ҳақоратланган мўғуллар императори (юқорида архиепископ амир Казогон хакида сўз юритса, бу ўринда ва ундан кейин амир Хусайн хакида сўз юритади) ўз ракибига қарши қурашиш учун жуда катта кўшин тўплади ва унинг ҳузурига элчилар йўллади. Элчилар унга (Амир Темурга) ё жанг майдонига чиқиш ёхуд Мўғулистон императорига сўзсиз итоат этишни айтишлари лозим эди; агар у (Амир Темур) унга итоат этса, катта ҳоким қилиб тайинланиши ваъда этилганди.

Ҳузурига келган элчиларни кўрган Темурбей зўр хийла ишлатиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Зеро, у зикр этилган императорнинг қудратини яхши биларди. Шу боис ракиби ва унинг элчиларини гафлатда қолдиришни ўйлай бошлади. Яхшилаб фикрини жамлаб олгач, янги сўйилган молнинг конини келтиришларини буюрди ва уни ютиб олди. Сўнгра элчиларнинг не мақсадда келганини билиш учун уларни тезгина ўз ҳузурига қорлади. Элчилар ҳузурига қирган чоғ унга (Амир Темурга) шошилиш равишда тоғора қелтирдилар ва у элчилар олдида ютган конини қайт қила бошлади; улар (элчилар) бу қонни унинг (Амир Темурнинг) қони деб ўйладилар. Бу билан у элчиларга ўз тақдирдан қочиб қутула олмаглиги ва қардига ҳеч қандай даво йўқлигини, яъни тез орада ўлажаклигини билдирди. Шундан сўнг элчилар бемалол қайтиб қетдилар. Чунки улар Темурбейнинг «ўлаётгани»ни ўз кўзлари билан кўрган эдилар.

Бундан хабар топган император кўп шодланди ва лашкарларига ижозат бериб, кичик бир аскарлар гурухи ва хотинлари ҳамда фарзандлари билан хурсандчиликка берилди. Элчилар қайтиб кетганига ишонч ҳосил қилган Темурбей сакраб тўшагидан турди ва бутун кўшини билан зикр этилган императорнинг кетига тушди; Темурбей уни хотинлари ва фарзандлари ҳамда кичик бир аъёнлар гурухи билан айш-ишрат қилиб турган чоғида учратди. Темурбей қиличини кўтарди ва императорни махв этди, унга қариндош бўлган хотинини ўзига хотин қилиб олди, ўз ўғилларига императорнинг қизларини олиб берди ва унинг эркак зотидан бўлган яқинларининг ҳаммасини ўлдирди; фақат биттасидан ташқари, уни ўз ёнида олиб қолди, исми Солтамакуш (Суюргатмиш) эди. Темурбей унинг номидан ҳукмронлик қилди ва шу йўл билан у бутун Трансоксания империясини қўлга киритди. Бу воқеалар рўй берганида у қирқ ёшда ёхуд сал каттарок эди. Шундан сўнг у Шарқдаги кўп вилоятларни қўлга киритдики, жумладан, уларнинг бири Сименана (Симнон) деб аталарди, бу ҳусусда кейинроқ сўз юритилади.

II. Темурбей исмининг талкини ҳусусида

Бу императорнинг исми Темурбей эди; бу исм қуйидагича талкин қилинади ва изоҳланади: Темурбей атоқли отдир ва «темир» сўзидан қелиб чиққан бўлиб, «фер» (французча «темир») маъносини билдиради ва «бей» сўзи «ҳукмдор» маъносига тенг бўлиб, «темир ҳукмдор» деган маънони англатади. Бошқалар уни «Тамурлан» деб аташади, бу сўз ҳам «темир»дан қелиб чиққан бўлиб, французчасига «Темур оксок» деган маънони билдиради. «Оксок» унинг лақаби эди.

Бу татарча ва форсча талкинлардир. Эронда уни «миритабам», яъни «ҳукмдор» деб ҳам, «калон», яъни «буюк ҳукмдор» деб ҳам аташади.

III. Темурбейнинг унвони ҳусусида

«Темур Геракан сосмус» («Темур Қўрагон сўзимиз») ибораси Темур «императорнинг ўғли» ёки «қуёви» деган маънони билдиради ва «сосмус» — «бизнинг қатъий сўзимиз» деганидир. У ўзини на қирол, на император ва на бошқа ном билан атади; қачон сўзласа ва амр этса, император номидан сўзлайди ва амр этади, унга ҳурмат қўрсатиб, йилига бир марта уни бориб қўради; бу ҳурматдан сўнг у ўша император ҳақида гапириб, унга ўз саройида иззат қўрсатаётганини айтади. Бироқ, Темурбей барча ишни императорнинг муҳрисиз амалга оширади.

IV. Унинг ирки ҳусусида

У келиб чиқиши бўйича шарқлик барлослардан бўлиб, уларнинг миллати ёкате (чигатой) деб аталади. Баъзилар фикрича, шу томонларда бизнинг Иисус Христосга тенг келадиган уч кироли ўтган экан. Бу ўлкага Хиндистон томонидаги Персиядан кейин келадиган Корасан (Хуросон) вилояти, Медия (Озарбойжон) вилояти ва бошқа вилоятлар киради. Бу ўлка таркибига қирувчи яна бир шаҳар, бу — Темурбейнинг шаҳри Семерканддан жуда йироқда, юз кунлик масофада, Жиён дарёсидан нарида — Персияда жойлашган Сузис (Суза) шаҳридир.

V. Ўғилларининг насл-насаби ва исмлари хусусида

Темурбейнинг кўп ўғиллари бўлган ва ҳозир улардан атиги иккитаси ҳаёт, уларнинг каттасини Миранза(Мироншоҳ) деб аташади ва унинг ёши қирк ёки ундан бир оз катта; энг кичиги Сонхарни(Шохрух) деб аталади ва унинг ёши йигирма икки атрофида. Биринчисининг исми қуйидагича талқин қилинади: мир — жаноб ва за — кироли, яъни «жаноби кироли». Иккинчисининг исми француз тилида «киролнинг юзи» маъносида. Тўнгич ўғил барваста, ҳушмуомала, ҳурфиқр ва отасининг саройида ҳамма уни ҳурмат қилади. У насронийлар ва франкларни, яъни барча лотинларни (овруполиклари) жуда яхши қўради; у бамисоли иккинчи Александр(Македониялик Александр). Унинг тўрт хотини ва тўрт ўғли бор: хотинларининг энг суюқлиси император авлодидан ва Конзада (Хонзода) деб аталади. Ўғилларининг лашкарлари катта, яъни 20-30 минг кишидан иборат ва саройлари ҳам катта. Айниқса, Абасимеза (Мирзо Абубакр) исмли тўнгич ўғлининг лашкари жуда катта; бу исм «Худонинг марҳамати ила тугилган», деб талқин қилинади. Бу ўғил қуроли ишлатишга жуда моҳир. Тўрт ўғилнинг яна бирининг исми Омариза (Умар Мирзо) бўлиб, у Темурбейнинг лейтенанти: унинг саройида мулозимлар кўп, қўл остида катта ўлка бор.

VI. Жиянлари ва набираларининг сони хусусида

Темурбейнинг олтмиш-этмиш чоғли ёхуд ундан зиёд жияну набиралари бор. Уларнинг энг биринчиси катта акасининг ўғли бўлиб, она томонидан император авлодидан ва катта амлоққа эга; иккинчисининг кўп ўлкаларда ўзига маслакдош ва содиқ вассаллари бор; унинг исми Мамузатаин(Мирзо Султон Хусайн)дир.

VII. Темурбейнинг хотинлари хусусида

Темурбейнинг тўрт конуний хотини ва кўплаб канизаклари бор. Катта хотини император оиласидан бўлиб, Карон (Сароймулкхоним) деб аталади ва доим аёллар доирасида фарогат топади; эркакларни асло ёктирмайди. У соғлиги ёмонлиги туфайли ҳар куни даволаниш учун минг дукат (тилла) сарфлайди, доимо хотинлар куршовида юради.

VIII. Темурбей ҳукмронлигининг бошланиши

Ёшлигида у ҳам ўз тенгқурларига ўхшаш йигит эди, аммо ақл-заковати, зукколиги билан ажралиб турарди ва доимо мард йигитлар куршовида юрарди. У доимо худони олқишлаб юради ва нима қилса барисини худо учун, унинг хохиши билан қилади; ўзининг айтишича, у бир бечора аёлнинг ўғли, қучсиз ва камбағал йигит бўлган, у нимага эришган бўлса, худонинг мархамати ила эришган, вақти келиб буларнинг ҳаммасини худога қайтаради. Яна унинг айтишича, барча рўй берадиган нарсани худо унга олдиндан башорат қилади.

Хозир у жуда катта ва қудратли ҳукмдор. Зеро шу пайтгача Шарқда ҳеч ким унга тенг келадиган бирорта инсонни қўрган ҳам, учратган ҳам эмас. Айниқса, у Семеркант шаҳрини ва Трансоксания империясини қўлга киритганидан кейин шундай қудратга эга бўлди. Зотан, у (империя) Шарққа томон шунча катта маконни эгаллаганки, унинг бир сарҳадидан иккинчисига етиш учун тинмай ярим йил йўл босиш керак. У кўплаб вилоятлар, шаҳарлар, қўргонлар, амлоқларни қўлга киритди ва тобе этди. Жумладан, у Хиндистондаги Дилли (Дехли) деган шаҳарни ишғол қилди ва киролини бўйсундириб, шундан сўнг Гарбга томон юрди ҳамда Константинополгача бўлган барча ўлкаларни эгаллади.

IX. Темурбей ҳукмронлигидаги вилоятлар ва ўлкалар хусусида

Темурбей қўл остидаги Хиндистондан Туркиягача бўлган ҳудудни бир одам пиёда нақ бир йилда, отда эса тўққиз ойда босиб ўтади. Унинг салтанати таркибига, жумладан, қуйидаги ўлкалар қиради: Дилли — йирик шаҳар; Сименана — вилоят; Маластан (Бадахшон) — вилоят; кимматбаҳо тошлар ўлкаси; Феринус (Кимехредган) хинд зираворлари шу ердан келади ва Сиён (Сайхун) дарёси орқали бошқа ўлкаларга олиб ўтилади; Органун, бу вилоят Персияда Корасмо (Хоразм) деб аталади; Чин-Мочин (Хитой) — шифобахш ўсимликлар ўсадиган вилоятлар, у ерларда ясалган чиройли буюмларни Генуяга олиб кетишади, яхши сакланади, айтишларича, бир буюмни қирқ

йилда яшашар экан; Бокара (Бухоро) — аъло сифатли олтини билан машхур вилоят; Коросан (Хуросон) — ўттизта шаҳарли вилоят; Медиа (Озарбойжон) — жуда катта вилоят; Спахан (Исфаҳон) — вилоят; Сирас (Шероз) — вилоят; Шилан (Гилон) — шаҳар ва вилоят, Каспий ёхуд Бачин денгизи яқинида; Аран — жуда катта вилоят; Порт Ферре — жуда катта вилоят ва А

лександр денгизни Кавкази деб аталган тоқча казиб олиб борган шаҳар, бу тоғда турфа тилли халқлар яшайди; Жоржия (Грузия) — қироллик ва жуда катта вилоят; Буюк Армения, у ерда Нух пайгамбарнинг ёйи жойлашган тоғ бор; Курдистон — жуда катта вилоят; Калдея (Ироқи Араб) — вилоят; Астрия (Ассирия) — вилоят; Рум — вилоят; Туркия — вилоят.

Бундан ташқари, қўлаб вилоятлар ва шаҳарлар Темурбей салтанати тарқибига қиради, уларнинг сони юз мингга, сўзимизни қисқароқ қилиш мақсадида номларини келтирмаймиз.

X. Темурбейнинг маҳорати ва қудрати хусусида

Қисқача айтганда, Темурбей жанггоҳларда барчани, жумладан, қўлаб қироллар ва шахзодаларни енгди, на бирор шаҳар ва на бирор истехком унга дош бера олган; у сон-саноксиз шаҳарлару қўргонларни забт этди, ҳисобсиз халқларни ўзига тобе қилди; саноксиз муҳорабаларда зафар қозонди ва мана ҳозир ҳам у Буюк Туркни (Боязид Йилдирымни) махв этди — Туркия уни қўлди, қўлаб қироллар ва шахзодалар, катта ҳокимлар унинг тарафида.

XI. Темурбейнинг буюқлиги ва лашкарларининг сони хусусида

Бу хусусда ҳар хил гаплар юради, бироқ унинг лашкарлари сони қанчалигини ҳеч қиманиқ билмайди: айримларнинг айтишича, унинг қўшини ўн юз минг (миллион) аскардан ва қандаки саккиз юз минг оддан иборат; туялар ва бошқа жониворларнинг эса асло ҳисоби йўқ. Унинг яна қирқ жанговар қили бор, аскарлар уларнинг устида ўтириб жанг қиладилар; қуролланган суворий шахзодалар ва мард навақарлар у билан бирга юрадилар; улар енгил қуролланган ва ортиқча аслаҳалари йўқ, шамширлари ва қамонларига ишонадилар ва, хусусан, унга ўттиз олти йилдан бери ҳамроҳлик қилиб қелаётган одамлари шаҳарларга қирмайдилар, очик қалада тунайдилар.

XII. Темурбейнинг бойликлари хусусида

Унинг бойликларининг сон-саногии ва микдорини ҳеч ким билмайди... Кимматбаҳо нарсаларга келганда эса, айтишадик, — мен бунга ишонаман, — бирорта ҳам ҳукмдор, у канчалар буюк ва қудратли бўлмасин, у қадар кўп бойлик тўплай олмаган. Яна у ўз қўл остидаги барча вилоятлардаги ерости бойликларини ҳам қидириб топдириб, уларга эга бўлди; айтишларича, ўтган йили (1401 йил) у огирлиги юз ўн етти се (се — тахминан бир мискол) келадиган бир жавохир топганки, олти се бир унсияга тенгдир.

Сўнгра, Бағдод шаҳри олинган, у Евфрат (Фрот) дарёсига гарк бўлган бир кемани топди, кемага Персия қиролларининг барча бойликлари ортилган эди. Ҳазинадан соф ва нафис олтин дарахт чиқди, унда турфа рангли ва турфа хил кимматбаҳо тошлар, сон-саноксиз марваридлар бўлиб, бунчалик катта аҳамиятга ва кимматга эга бўлган ёхуд улардан яхшироқ марваридларни ҳеч ким кўрган эмасди. Темурбей бу нарсаларнинг ҳаммасини Семеркандга жўнатди, у ерда унинг ўн саккизта улкан саройи бўлиб, уларнинг барчаси бойликларга шу қадар тўлаки, ҳеч бир инсон уларнинг таърифини қилиб адо эта олмайди.

XIII. Темурбейнинг очиккўнгиллиги ва шафқатсизлиги хусусида

У шароб ичганида меҳрибон ва очиккўнгил бўлиб қолади; бироқ бундай ҳолат жуда кам бўлади, яъни у жуда кам шароб ичади. Алқисса, у газаб отига минмаган пайтларида адолат юритади: адолатининг шиори учун ўз тамғасига форс тилида «адолат» сўзини икки марта («Рости — русти») ёздирган. У ўз дўстлари ва элчиларга, айниқса, узок ўлкалардан келган элчиларга етарлича очиккўнгиллилик қилади; бошқаларга нисбатан, яъни ўзига қарши бирор иш қилган ёки амрига қарши борганларга нисбатан у ўта шафқатсиз; уни айбдорларнинг на туриш-турмуши, на насл-насаби ва на дини-иймони қизиқтиради.

XIV. Темурбейнинг ҳаёти ва унинг халқи хусусида

Темурбейнинг турмуш тарзи ва халқи ҳақида шундай дейиш мумкин: у ҳар доим очик далада ҳарир шоҳи чодир остида умр ўтказади; зеро. унинг халқи шунчалик кўпки, уларнинг барчаси шаҳарда яшай олмайди. Бироқ уларга зарур барча нарсалар ҳудди шаҳарлардагидек бу ерга олиб келинади, сотилади ва харид қилинади; бу ерга узок ўлкалардан озик-овқат маҳсулотларини олиб келувчи савдогарлар жуда кўп, бу ерда паррандалар, бошқа турфа хил маҳсулотлар ва ҳатто қўллар ҳам сотилади. Темурбейнинг одамлари жуда кимматбаҳо нафис шоҳи матолар ва ҳарир жун матолардан қийим қиядилар. Улуглари эса, Константинопол императори қаби бош қийим

киядилар, мартабалари канчалар баланд бўлса-да, бош кийимларига кимматбахо тошлар кадамайдилар ва айримлари туркларга ўхшаб думалок кокилез киядилар.

Темурбейнинг фукарolari саранжом-саришта одамлар, улар ерда – стол ва курсисиз овкатланишади. Бу ерларда гўшт ва гуруч сероб, улар мутлако нон ейишмайди, улар нонни ёктиришмайди, бироқ ажнабийлар тўйгунларича нон ейишлари мумкин, зеро, ҳар кадамда нон мўл.

Унинг саройида шароб ичиш таъкикланган, насронийлар эса, ичишлари мумкин, у ҳам бўлса, фақат кечки овкат олдида, овкатдан сўнг сув ва кимиз ичилади, бир кимизки, шаробдан кам кайф бермайди. Уларнинг донли экинлардан тайёрланадиган яна бошқа бир ичимлиги бўлиб, унинг (бўзанинг) ранги сутдек оппок ва шаробдек кайф беради.

Унинг саройида номуссиз аёлларнинг яшаши таъкикланган, ҳар кимнинг ўз хотини ва мол-мулки бор. Аёллар эркаклар каби мохир чавандоздирлар, улар яхши кийиниб оладилар, отда юрганларида фақат бурунлари ва кўзлари очик бўлади. Одамларнинг юзлари кенг ва осийликларга хос, ҳамма катори яшаши ва улар саратсинлар (мусулмон сунналар) мазхабидандирлар.

Темурбей зиёфатларда тилла, кумуш идишларда овкат ейди ва ўз олдидаги гўштни вассаллари, шахзодалар, зодагонлар, элчилар билан баҳам кўради; ҳамма ерда ўтириб овкатланади. Агар ўзи чакирмаса, унинг ёнига боришга ҳеч ким журъат эта олмайди. Унинг ўгиллари ва беклари ҳам русхсатсиз унинг ёнига бориб ўтирмайдилар.

XV. Темурбейнинг ўз асирларига муносабати хусусида

Агар у бирор ўлкани забт этишни ихтиёр этса, кора рангли тугини кўтаради ва унинг аскарлари ўша ўлкани забт этишга отланадилар, эгалланган ўлкалардан турли хирож ва бойликлар йигилади. Шунинг унутмаслик керакки, улар насронийларга ҳам, мусулмонларга ҳам бирдек муносабатда бўладилар.

XVI. Темурбейнинг мухораба ҳақидаги фармонлари хусусида

У фармон бериши у ёқда турсин, имо килиши биланок ҳар ким нима килиш зарурлигини яхши билади. У ўз кўшинини мингликларга, юзликларга ва ўнликларга бўлган; унинг амрига итоат этмаганларнинг боши кетади.

У кўшинда катъий тартиб ўрнатган: кимда-ким жангда олд томонидан жароҳатланса, унга катта эҳтиром кўрсатилади; жангда оркасидан жароҳатланган кимса эса жазоланади. У жасур ва мардларни кўп иззатлайди, уларга катта тухфалар килади.

У ўзидан кучли ганимларга қарши жангга кириш олдида лашкарларини шу қадар пухта жойлаштирадики, ҳеч нарса назаридан четда қолмайди; сўнг у ганими ўз хушёрлигини бой беришини пойлайди ва шу захотиёқ унинг устига қутилмаганда зарба бериб,

истехкомларини вайрон қилади. У қисқа муддатда узок йўлни босиб ўта олади, пухта изланишлар ва доно фармонлар ила ўз лашкарларини катта талофатлардан саклайди. Мухтасар қилиб айтганда, у шу пайтгача барча мухорабаларда зафар қучган, ҳеч ким унга қаршилик қўрсата олмаган.

Темурбей Туркия ва Арманистон ўртасида жойлашган Туркка (Йилдирим Боязид) қарашли катта шаҳар Сабастр(Сивос)га борганида ҳам худди шундай бўлган. У мазкур шаҳар қаршисида ўн бир кун турди, шундан беш куни ичида қалъа деворлари ёнида шундай бир минора қурдирдики, ундан бутун шаҳар яққол қўриниб турарди. У қон тўқмасликка сўз берганидан кейин шаҳарликлар таслим бўлдилар...

Ундан сўнг Темурбей жуда катта дарё бўлган Евфрат (Фрот) дарёси бўйига борди; у ерда беш кун ичида зарур кема ва қайиқлар ясаптириб, икки ярим кун ичида бир ярим миллион кишидан ортиқроқ лашкарини дарёнинг нариги қирғоғига ўтказди. Дарёдан ўтиб, у баланд тоғ устида жойлашган Халаб шаҳри деворлари ёнига етиб борди ва шаҳар ичкарасида султоннинг қучли қўшини жойлашганидан хабар тоғга, қалъани қаттиқ қурашсиз қўлга қирита олмаслигига қўзи етди. Шу алфозда Темурбей уч кун шаҳар қаршисида туриб қолди ва тўртинчи куни лашкарининг катта бир қисмини олиб Халабдан икки ле (чақирим) узокликдаги баланд тоғ ортига ўтди ва ўғлини 30 минг аскар билан шаҳар қаршисида қолдириб, агар султон қучлари унга ҳужум қилса, бир оз жанг қилиб, сўнгра чекинишни буюрди. Ўғли ҳам уч кун давомида отаси айтганича иш тутди: султон қўшинлари унга қарши жанг бошласа, у бир оз қурашган бўлар ва сўнгра чекинади; тўртинчи куни ўртада катта жанг бўлди ва ўғил одатдагида н узокроққа чекинди, султон лашкарлари уни шунчалик узокқа қувлаб бордиларки, тоғнинг ортида бекиниб турган Темурбей фурсатдан фойдаланиб қаним қўшини билан шаҳар деворлари ўртасидаги жойни эгаллади ва султоннинг ўн тўрт минг аскарини ўлдирди, сўнг шаҳарни эгаллади.

Темурбей бу ердан Дамашкка йўл солиб, шаҳарни қамалга олди ва у ерда ўн бир кун турди; шаҳар деворларининг остига қўп миқдорда портловчи моддалар қўйдиртирди, буни қўриб узок қаршилик қўрсата олмасликларига қўзлари етган шаҳарликлар таслим бўлдилар. Темурбей билан бирга бўлган савдогарларнинг айтишича, у ўз юртига саккиз юзта туяда тилла ва қумуш, қимматбаҳо тошлар ва бошқа нафис безак буюмлари жўнатди.

Дамашкдан у Эрондаги буюқ халифа(Ахмад Жалойир)нинг Бодаш (Бағдод) деган ўлкасига йўл олди ва Бодаш шаҳри қаршисида тўхтаб, у ерда қирқ кун қолиб кетди: зеро, шаҳар деворларини айланиб чиқиш учунгина икки кечаю икки кундуз керак бўлади. Шаҳарликлар қайсарлик қилдилар, лекин уларнинг қайсарликларини синадирдилар: Темурбей шаҳарни қуч ишлатиб қўлга қиритди ва бу ерда беадаб бойликларни қўлга қиритиб, ватанига жўнатди.

XVII. Эдигни исми императорнинг Темурбейга қилган хиёлати хусусида

Темурбей, чамаси, бундан икки йил бурун Мўғулистоннинг Эдигни (Идику барлос) исми императорига ўз элчиларини йўллаганди. Оқ мўғулларнинг мазкур ҳукмдорининг бош

шаҳри Соркате (Судак) Кафа(Одесса)дан 18 чакирим нарида жойлашган бўлиб, унинг лашкари юз эллик минг суворийдан иборат эди. Элчилар ўша ҳукмдорнинг кизини Темурбейнинг ўгли учун сўрашди, ҳукмдор рози бўлди; бироқ у узр сўраб, кизини Темурбейдек қудратли ҳукмдорнинг ўғлига узатиш учун зарур тақинчоқлар ва сармоёси камлигини баҳона қилди ҳамда элчилардан ўз ҳукмдорларидан келинни ясаатиш учун керакли зеб-зийнат буюмлари юборишини ва унинг (келиннинг) истикболига саройидаги энг нуфузли кишиларни жўнатишини илтимос қилишларини сўради. Элчилар унинг илтимосини Темурбейга етказдилар. Элчиларнинг хисоботини эшитиб Темурбей бағоят шод бўлди, шу заҳотиёқ тилла, қумуш, жавоҳир ва қимматбаҳо шохӣ матолар ортилган йигирма беш туя, саройидаги энг юқори лавозимдаги саккиз баронни (аъённи) Қипчоққа жўнатди.

Қарвон Эдигнининг ҳузурига етиб борғач, у тилла, қумуш, жавоҳирлар ва бошқа молларни қабул қилди, аъёнларни эса банди қилиб, пулларини тортиб олди, аммо Темурбейга кизини жўнатмади. Темурбей дунёда ҳеч қим мени бу қадар алдамаган, деб шунчалар изтироб чекдики, ҳеч қим бу ҳолга тушган эмас; у умрида бунчалик қуюнмаганини айтиб, бунинг учун ўч олмагунча тинчимаслигини билдирди.

Темурбей ҳозиргача амалга оширган ишларидан қўпроқ иш қилиши мумкин эди, бироқ у ўзидан ҳам катта ҳукмдор бошқараётган Форс(Эрон)дан йироқлашиб кетишга журъат эта олмаяпти. Бу ҳукмдорнинг қудрати унинг қудратидан бир ярим-икки барабар қўп бўлиб, исми Тамирасак (бу ерда архиепископ қимни назарда тутаетганини би́ла олмадик), Маласан ҳукмдоридир. Бу ерда аҳвол шу даражага бориб етганки, Темурбей расман у ўлканинг ҳам ҳукмдори ҳисобланса-да, асл хўжайини Тамирасакдир. Баъзиларнинг айтишига қараганда, агар ул иккиси бир бўлсалар, бутун ер юзини забот этишга қучлари етар эмиш.

XVIII. Темурбей Буюк Туркни қандай махв этгани ва банди қилгани хусусида

Лашкарларининг сони ва мардлиги жиҳатидан қудратли бўлган Темурбей баталёнларини (фавжларини) тепалиқлар ва дараларга яқин жойда тартибга солди; уларнинг ортига ўзининг энг катта баталёнини ва яқинларини қўйди. Рақибига етарлича қаршилиқ кўрсата олишига ишонган Турк (Йилдирим Боязид) лашкарларини тўрт баталёнга бўлди; ганимга яқинлашиб унинг лашкарларидан кўрқиб кетган туркларнинг биринчи баталёни сардори ўз қўл остидаги барча аскарларини олиб қочишга тушди; Турк буни кўриб уларни ортига қайтармокчи бўлди, бироқ баталён сардори унинг амрига қулоқ солмади ва қўздан гойиб бўлди.

Шундан сўнг Турк иккинчи баталёнини жангга ташлади, бу қисм жон-жаҳди билан жанг қилди, бироқ Темурбейнинг лашкарлари кўрсатган жасорат туфайли туркларнинг жуда қўп аскарлари, ҳисоб-қитобларга қараганда, ўн беш мингдан зиёди ҳалок бўлди. Навбат Туркнинг учинчи баталёнига келди. Бу қисмда унинг ўғиллари ҳам жанг қилдилар ва аксарияти ҳалок бўлди, қолганлари қочмокка тушди. Буни қузатиб турган Турк тўртинчи баталёнини жангга ташлаб, унга шаҳсан ўзи қўмондонлик қилди. Бироқ ҳалокатга учраганини сезгач, қочмокчи бўлди, лекин қоча олмади. Зеро, уни Темурбей аскарлари

тўла куршовга олган эди. Шу алфозда у июлнинг йигирма саккизи, жума куни соат йигирма тўртда кўлга олинди. Аник хисоб-китобларга кўра, бу мухорабада иккала томондан кирк минг киши ҳалок бўлди; Темурбейга нисбатан Турк кўпрок курбон берди. Жуда кўп турклар кочиб қутулдилар, хусусан, Туркнинг икки ўгли ярим тунда курол-ярогсиз ва кийим-бошсиз кип-ялангоч кочдилар. Темурбей лашкарларининг катта бир қисмини Туркнинг бош шаҳри Бурсага жўнатди; калъа олингач, тоби кочган Туркнинг хазинасини кўлга киритди; бу хазинани ҳамда кўпсонли хизматкорлар ва кулларни Семеркантга жўнатди. Шундан сўнг у бутун Туркияни ишғол этишга киришди, Темурбейга иттифокдош бўлган айрим ҳокимларга қарашли ўлкалар бундан истисно эди. Туркнинг тўнгич ўгли Юнонистонга ўтиб кетди, у ҳозир ҳам ўша ерда иззат-ҳурматда; кенжа ўгли Туркияда ва Темурбей унинг изидан қувиб юрибди. Бу нима билан тугабини Худо билади. Тангрининг иродаси Темурбейдан бошқа бирор тирик жонга аён эмас.

XIX. Темурбейнинг салтанати ва шаҳарларидаги тартиб-қоидалар хусусида

У ўз фуқароларига бир қанча солиқ ва тўловлар жорий этган бўлса-да, ажнабий тужжорларга катта эътибор кўрсатади ва уларни, айниқса, фаранглар ва насораларни рағбатлантиради, салтанати ҳудудида уларнинг ҳавфсизликларини таъминлайди. У кўп масканларда олинадиган жон ва туз солиқларини бекор қилди ва бу солиқлар фақат йирик шаҳарларда олинсин, деб фармон берди. У салтанатининг барча ҳудудларида тужжорлар ҳаётига ҳавф соладиганларга шафқатсиз жазо тайинлади: тужжорларни талаган ўлка аҳли унга (тужжорга) таланган мол қимматини икки баробар қилиб қайтаради ёхуд салтанат хазинасига тужжор йўқотган мол-мулк қимматининг беш баробари миқдорида жарима тўлайди.

Барча аҳоли масканларида унинг масъул кишилари бор ва у адолатга қатъий риоя этади ҳамда жинойт қилган ҳар қандай қимсага, қимлигидан қатъи назар, шафқат қилмайди: кичик бир жинойти учун каттаю кичик амалдорларга шу захотиёқ жазо тайинлайди; жазо асосан жарима шаклида бўлади: айбдорлар катта миқдорда жарима тўлайдилар. Унинг амалдорлари жуда бой ва тўқ яшайдилар, шу боисдан улардан катта пул ундирилади. Бу пуллар нақ юз ҳачирга юк бўлади ва улар ҳар йили катта байрам учун сарфланади. Барча шаҳарлар ва ўлкалар ҳар йили даромадларининг ўндан бири ёки чорагини салтанат хазинасига топширадилар. Бу иш билан унинг газначилари ва нозирлари шугулланади.

Темурбейнинг ўзи шахсан ҳеч қимга озор бермайди ва у шундай қилган одамларни қаттиқ жазолайди. Зеро, у сафарда юрган пайтида кўплаб адолатсизликлар бўлиб туради. Шаҳарлар ва ўлкаларни унинг ўғиллари, жиёнлари ва аъёнлари бошқаради. Унинг нақд пулда маош бериш одати йўқ, бироқ у ўз аъёнларига ер-мулк беради ва бошқа тухфалар қилади. У ўз фармонларига барча ерда сўзсиз итоат этилишини истайди ва ажнабийлардан кўра кўпроқ ўз фуқароларидан ҳадиксирайди.

XX. Темурбейнинг душманлари бўлмиш айрим кудратли императорлар хусусида

Темурбейнинг асосий ракиблари Шаркдадир. Бу энг аввало Катай(Хитой)нинг буюк императоридир. У камарли насронийлар мазхабидан бўлиб, куч-кудратда Темурбейга тенг ёхуд ундан зиёдрок. Унинг иккинчи ракиби Форс императори (Султон Ахмад Жалоирий) бўлиб, у бундан ўн беш йил илгари Темурбейдан зўрга кочиб кутулган. Хозир Бадаш ва Калдея(Ироки Араб)нинг колган қисмларига ҳукмронлик қилади. Унинг яна бир ракиби Миср султони. Мўғулистонлик Эдигни эса, унинг асосий душманидир. Зикр этилганлардан кейинги учтаси саратсинлар мазхабидан. Темурбейнинг яна бошқа душманлари ҳам бор. Улар ундан кўркадилар ва унинг ўлимини кутадилар. Улар ўзларича башорат қилишиб, Темурбей Кохирада мағлубиятга учрайди ва ҳалок бўлади, деб ўйлашмоқда. Темурбей, аксинча, бунга ишонмайди ва ҳали яна узок умр кўраман, дейди.

XXI. Темурбейнинг ҳузуридаги шох ва шахзодалар хусусида

Энг аввало, Мўғулистон императори у билан бирга. У кўнгли нимани хоҳласа, шуни қилади. Маластан кироли, Коросан кироли, кўп мамлакатлар ва ўлкаларнинг ҳукмдорлари, шахзодалари ҳамда бир қанча кичик ҳукмдорлар унинг ҳузуридалар. Шох Алдин ҳам унинг ёнида, бироқ ундан қочиб юради. Форс императорининг икки ўғли ҳам унинг ёнида(шох Шужўнинг Шибли ва Зайн ал-Обидин исмли ўғиллари). Гургония императорининг укаси шох Боқаран (Баҳром) ҳам унинг ҳузурида. Темурбей забт этган барча вилоятлару ўлкалар ҳокимларининг тўнгич ўғиллари ва ўлка ноиблари ҳам у билан бирга; илм-фан, ҳусусан, астрология, медитсина ва нигромания (қорамагия)нинг энг қучли олимлари ҳам унинг ҳузурида: у илмли ва яхши оиладан чиққан инсонларни кўп эъзозлайди. Темурбей улар билан савол-жавоб қилишни ҳуш кўради. У зикр этилган инсонларнинг барчаси билан яхши муносабатда бўлади ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатади. Узок ўлкалардан келган элчиларга ҳам ҳудди шундай муносабатда бўлади. Шунга қарамай, улар ўз

арини эмин-эркин ҳис эта олишмайди: зеро, унинг ёнида бой-бадавлат юришдан кўра, ундан узокроқ туриб, қашшоқликда яшашни ихтиёр этувчи шохлар ва шахзодалар ҳам учраб туради. Буюк Турк ҳам унинг ёнида, унга қатта ҳурмат-иззат кўрсатилмоқда.

XXII. Темурбейнинг имон-эътиқоди ва унга қилинган башоратлар хусусида

Темурбей ўз эътиқоди бўйича саратсин бўлиб, ўз динига амал қилмайдиганларни

жазолайди, ҳам кийнайди. У илгари насронийларни яхши тушунмас ва хуш кўрмасди. Мана энди, Султония архиепископи биродар Жанни ва доминикан мазхаблик биродар Француани кўрганидан — бизнинг эътиқодимизга ишонч ҳосил қилганидан кейин у ўзининг хатосини англаб, каттик таъсирланди. У насронийларга хайрихоҳлик қилади ва эҳтиром кўрсатади, хусусан, лотинларга, яъни французларга бирор ёмонлик қилмайди; уларга ўз салтанатида эмин-эркин юришлари учун йўл берган. Айниқса, савдогарларга ўз эътиқодларига риоя қилишлари, черковларга бориб ҳамма насронийлар бажарадиган амалларни бажаришлари учун барча шароитларни яратган.

У ўз дини талабларидан қелиб чиқиб, қунига беш маротаба худога муножат қилади ва қаерда бўлишидан қатъи назар, саратсинлар учун лозим бўлган барча амалларни бажаради. У тушида тез-тез фаришталарни кўришини ва уларнинг ўзига қилган башоратларини айтиб юради; бу дунёда нимаки иш юз берса, бариси худонинг иродаси билан содир бўлишини айтади. У кунлардан бир кун тушида фариштани кўрганини сўзлаб берди: эмишки, унинг қаршисида ердан осмонгача етган нарвон турганмиш, тепада фаришта пайдо бўлиб, уни ўзи томон қорлармиш: «Ўрнингдан туриб, нарвонга чиқ», — дебди унга фаришта. Темурбей фаришта айтганини қилиб, қирқинчи зинага кўтарилибди. Шунда фаришта унга: «Энди пастга туш», — дебди. Темурбей пастга тушибди. Шундан сўнг у бу тушнинг таъбирини сўрабди. Тушнинг таъбири қуйидагича экан: у бутун ер юзини эгаллаб, қирқ йил давомида соғ-омон ҳукмронлик қилар эмиш.

Ўзининг айтишича, у одамларнинг фикрлари ва режаларини олдиндан билиб олар эмиш, буларни унга фаришталар маълум қилар эмиш. У кекса эркак ва кекса аёлларга чуқур иззат-эҳтиром кўрсатади, уларга катта ҳадялар беради, унинг саройида ҳеч қим аёлларга, хусусан, энагаларга қарши бирор сўз айта олмайди. У жуда яхши тарбия кўрган, зеро, ажнабийларнинг ҳар бирига уларнинг мавқеи ва мансабига мос равишда иззат-эҳтиром кўрсатади.

XXIII. Темурбейнинг ёши ва соғлиги ҳусусида

Унинг ёши олтмиш-олтмиш беш атрофида ва у ўттиз йилдан бери ҳукмдорлик қилиб келмоқда. Ўтган давр мобайнида у шунчалик гаройиб ишларни рўёбга чиқарганки, уларни ёзиб адо этиб бўлмайди. У ўрта бўйли, чехраси мўғулona, испанча соқолига оқ оралаган ва қомати тик инсон. Бирок унинг ўнг қўли ва ўнг оёғи мажруҳ бўлиб, уларни даволаш мумкин эмас, зотан, томирлари қесилган. У ёшлигида лашкарларини ўзи жангга бошлаб қирарди: мохир чавандоз эди, аммо энди, баъзан, икки отга ўрнатилган ўриндикда сафар қилади ва шундай кўрикланадики, ўзи чақиртирган одамдан бўлак ҳеч қим унга яқинлашишга журъат эта олмайди. Темурбейнинг амри шу эрур.

XXIV. Темурбей ёктирадиган нарсалар ҳусусида

Энг аввало, унга куйидаги нарсалар ёкади: бугдойранг, кирмизи ва алвон, ок ва оч-яшил, худди Ренс(Франциядаги шахар)да тайёрланадигандек нафис тўкима матолар, маржон шодалари, биллур тошлар, тилла ва кумуш идишлар, худди Франциядаги каби ишлов берилиб, зумрад тошлар билан безатилган идишлар, тоза Кипр камлоти(пишик жун газламаси), гаройиб балик тишлари, Франциядаги каби курсилар, Франциядагидек кимматбаҳо гиламлар, хушбўй ва мазали зираворлар, дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган зотли бакуват отлар, катта итлар ва Испаниядаги каби катта хачирлар. Бирок ундаги бу нарсаларнинг санаб саногига етиб бўлмайди.

Француз тилидан Баходир Эрматов таржимаси.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2005 йил 20-сонидан олинди